

BOSHAVIKSKRUIDEN IN TWENTE

R. Haveman & E.J. Weeda

Excursieleiding : R. Haveman en E. Weeda

Datum : 12 september 2006

Deelnemers : M. Baartmans, J. Bielen, W. Ozinga, N. Smits, J. Smittenberg, P. Stolwijk, L. van Tweel-Groot, M. van Tweel en O. Zijlstra

De *Hieracium*-excursie van september was speciaal gericht op de Boshavikskruid-groep (*Hieracium sabaudum* sensu lato), die in Twente een van haar bolwerken in Nederland heeft (Heukels 1985; Weeda et al., 1991). *Hieracium sabaudum* wordt in Nederland beschouwd als kensoort van het *Hieracio-Holcetum mollis* (Stortelder et al., 1996). Weeda et al., (2002) nemen dit over met de kanttekening dat *H. sabaudum* buiten de pleistocene streken voorkomt in andere vegetatietypen, en dat hetzelfde tegenwoordig lijkt te gelden voor Zuid-Limburg. Evenmin als dat echter voor andere microsoorten uit het grotendeels obligaat apomictische subgenus *Hieracium* duidelijk is, is het niet bekend welke microsoorten uit het *H. sabaudum* agg. hun zwaartepunt hebben in welke vegetatietypen (zie Haveman et al., 2002). Daarom werd de omgeving tussen Enschede en Hengelo bezocht om opnamen te maken van *H. sabaudum* en tevens uit te vinden welke soorten het nu precies betreft. Uit elke opname is materiaal van *H. sabaudum* verzameld en opgenomen in het herbarium van de eerste auteur.

Over de standplaats van '*Hieracium sabaudum*' bestond enig verschil van inzicht. Volgens de *Oecologische Flora* staat Boshavikskruid in houtwallen, verder aan bosranden op lemige, vochthoudende, min of meer kalkarme maar niet sterk zure grond, en op oeverwallen van bosbeken (Weeda et al., 1991). *De Vegetatie van Nederland* zegt echter dat de bodem op de standplaats van het *Hieracio-Holcetum mollis* minder lemig en/of minder humeus is dan bij het *Hyperico pulchri-Melampyretum pratensis*. Wel of niet lemig? Om daar achter komen was in de convocatie van de excursie gevraagd wie van de excursiedelnemers een grondboor kon meenemen. Dank zij Loekie en Melchior van Tweel kon er inderdaad worden geboord.

HET BOSHAVIKSKRUID-AGGREGAAT

Hieracium sabaudum zoals deze in de 'Heukels' is opgenomen (Van der Meijden 2005) is feitelijk een aggregaat van apomictische microsoorten, dat in Groot-Brittannië en Scandinavië wordt aangeduid als *Hieracium* sect. *Sabauda*. Deze microsoorten verschil-

len in kleine kenmerken van elkaar, hebben elk een eigen areaal en wellicht ook eigen standplaatseisen. In het Nederlandse materiaal kon Van Soest (1927, 1929) dertien van dergelijke kleine soorten onderscheiden. Hoewel de sectie *Sabauda* als geheel in Twente niet zeldzaam is, werden in het werk van Van Soest vooral vondsten uit Limburg en het Rijk van Nijmegen gemeld en bleven de meldingen uit Twente beperkt tot een viertal. Een van de twee collecties van *Hieracium fruticetorum* was afkomstig van Borne (1916, Kooper in Herb. Utrecht). *Hieracium nemorivagum* was driemaal verzameld: in 1887 door Van Vloten bij Carelshaven (tussen Delden en Hengelo), in 1897 door Vuyck bij Diepenheim en in 1904 – op ruime schaal – door Blijdenstein bij Lonneker 1904 (zie ook Weeda et al., 2002).

Tijdens de excursie werden drie locaties in de omgeving van Almelo en Enschede bezocht, wat vier soorten uit het aggregaat opleverde: *H. nemorivagum*, *H. scabiosum* en *H. subrectum* en waarschijnlijk ook *H. fruticetorum* (zie echter hieronder). Deze verschillen als volgt van elkaar:

1. Lange haren op het omwindsel 3
1. Omwindsel zelden met een enkele lange haar, in plaats daarvan met zeer korte klieren of slechts met enkele sterharen (vilt)
2. Omwindsel met zeer korte klieren, bladen veelal met vlakke top *nemorivagum*
2. Omwindsel zonder klieren, bovenste bladen met gedraaide top *subrectum*
3. Stengel tot boven sterk behaard, bladen breed lancetvormig-smal eivormig *scabiosum*
3. Stengel bovenaan vrijwel kaal, bladen smaller cf. *fruticetorum*

Hieracium nemorivagum is de meest voorkomende vorm van sectie *Sabauda* in ons land. Ze is aangetroffen in Zuid- en Midden-Limburg, de Achterhoek, Twente, Noord-Brabant en op de Utrechtse Heuvelrug. *Hieracium scabiosum* werd door Van Soest slechts gemeld van een enkele plaats in Zuid-Limburg en behoort stellig tot de zeldzamere vormen uit deze groep havikskruiden. *Hieracium subrectum* werd door Van Soest helemaal niet

vermeld, maar Zahn (1935) noemt haar wel. Een deel van de vondsten van *H. vagum* die Van Soest vermeldde, werd later door Zahn opgenomen onder *H. subrectum*. Van deze soort is in de tweede helft van de 19^e eeuw materiaal verzameld op muren in Harderwijk en Utrecht; recent is zij behalve in Twente ook gevonden bij Koningsbosch in Midden-Limburg. De vierde plant behoort waarschijnlijk tot *H. fruticetorum*, maar zou ook nog tot *H. sabaudum* sensu stricto kunnen behoren. *H. fruticetorum* is eerder in deze omgeving gevonden, zoals hierboven al vermeld is, maar is in Nederland stellig een zeldzame soort. De echte *Hieracium sabaudum* was niet eerder in Nederland gevonden.

OPNAMEN MET BOSHAVIKSKRUIDEN

Van de groeiplaatsen van deze vier taxa werden in totaal vijf opnamen gemaakt (Tabel 1). In de tabel springt opname 1 met *Hieracium scabiosum* van de Bellersweg bij Boekelo er direct uit door het gevarieerde sortiment aan bos- en zoomplanten. Deze opname is gemaakt in een dubbele Beuken-Zomereikenlaan. In de kruidlaag hebben *Pteridium aquilinum* en de bodembedekkers *Hedera helix* en *Lonicera periclymenum* het grootste aandeel. De grassen worden vertegenwoordigd door *Poa nemoralis*, *Deschampsia flexuosa*, *D. cespitosa* en *Dactylis glomerata*, die allemaal in het overganggebied tussen bos en grasland thuishoren; alleen *Dactylis* behoort daarnaast tot de gewone ‘grasland-grassen’. Meer bijzonder is voorkomen van *Solidago virgaurea* en vooral van *Phyteuma spicatum* subsp. *nigrum*, die in deze omgeving zijn voornaamste groeiplaats in Twente heeft. Gezien de aanwezigheid van de associatiekensoort *Solidago virgaurea* en de differentiërende soorten *Deschampsia flexuosa*, *Lonicera periclymenum*, *Pteridium aquilinum* en *Mnium hornum* is deze opname tot het *Hyperico pulchri-Melampyretum pratensis* te rekenen. Het vrijwel ontbreken van graslandplanten is daarmee in overeenstemming: hun optreden juist kenmerkend voor het *Hieracio-Holcetum mollis*. De bodem op deze plek gaf het volgende profiel te zien: 5 cm strooisel, dan 25 cm grijs zand, daaronder geel, ijzerrijk zand. Hoewel het zand geen duidelijk lemig karakter toonde, is het gezien de vegetatiesamenstelling kennelijk mineraalrijker dan op de andere bezochte locaties. Vlak bij de opnameplek vonden we in een sterker be(t)reden en daardoor schaarser begroeide zone van de laan *Viola riviniana* en rozetten van een soort uit het *Hieracium murorum*-aggregaat, die we – niet verwonderlijk in deze tijd van het jaar – bij gebrek aan bloei niet nader konden identificeren.

Tabel 1. Opnamen met Boshavikskruiden uit de omgeving van Enschede en Almelo.

Locaties: Be = Bellersweg ten NW van Boekelo; Bo = Bolkshoekweg ten O van Almelo; S = Stokhorstaan ten O van Enschede. Een struiklaag is in geen van de opnamen aanwezig (afgezien van de ‘braamlaag’ in opname 4). De moslaag is minimaal ontwikkeld (opname 1) of ontbreekt.

Nummer opname	1	2	3	4	5
Locatie	Be	Bo	Bo	S	S
Kaartblad	34	28	28	35	35
Atlasblok	16	35	35	11	11
Kilometerblok	55	44	44	21	21
Oppervlak proefvlak (m ²)	14	12	12	10	6
Expositie	W	W	O	Z	N/Z
Inclinatorie (graden)	2	5	2	50	var.
Bedekking boomlaag (%)	90	60	40	60	-
Bedekking kruidlaag (%)	50	75	70	80	95
Bedekking strooisellaag (%)	80	60	80	0	0
Aantal soorten	19	12	16	18	28
Boshavikskruidd-groep					
<i>Hieracium scabiosum</i>	+	.	.	.	.
<i>Hieracium subrectum</i>	.	1	1	.	.
<i>Hieracium sabaudum</i> s.strict.	.	.	.	2a	.
<i>Hieracium nemorivagum</i>	.	.	.	.	2b
Zoom- en bosplanten (o.a. Melampyro-Holcetea mollis)					
<i>Pteridium aquilinum</i>	2b	.	.	.	.
<i>Deschampsia flexuosa</i>	2m	.	.	.	.
<i>Poa nemoralis</i>	1	.	.	.	.
<i>Solidago virgaurea</i>	+	.	.	.	.
<i>Phyteuma spic.</i> subsp. <i>nigrum</i>	+	.	.	.	.
<i>Veronica officinalis</i>	+	.	.	.	.
<i>Mnium hornum</i>	+	.	.	.	.
<i>Lonicera periclymenum</i>	2a	.	+	.	.
<i>Hedera helix</i>	3	.	.	2b	.
<i>Holcus mollis</i>	.	1	2a	1	1
<i>Melampyrum pratense</i>	.	1	.	.	.
<i>Veronica chamaedrys</i>	.	1	.	.	.
Nitrofile ruigteplanten (o.a. Galio-Urticetea)					
<i>Elytrigia repens</i>	.	.	1	1	2m
<i>Aegopodium podagraria</i>	.	.	.	1	.
<i>Galium aparine</i>	.	.	.	+	.
<i>Equisetum arvense</i>	.	.	.	1	1
<i>Galeopsis tetrahit</i>	.	.	.	+	+
<i>Cirsium arvense</i>	.	.	.	+	1
<i>Urtica dioica</i>	.	.	.	r	1
Graslandplanten (vnl. Molinio-Arrhenatheretea)					
<i>Dactylis glomerata</i>	1	2a	2a	1	1
<i>Lolium perenne</i>	.	.	1	.	.
<i>Taraxac. quadrans</i> (sectie <i>Ruderalia</i>)	.	r	+	.	.
<i>Poa pratensis</i>	.	+	2m	.	.
<i>Agrostis capillaris</i>	.	2b	3	3	3
<i>Festuca rubra</i>	.	4	2b	2b	2b
<i>Anthriscus sylvestris</i>	.	r	.	.	1
<i>Anthoxanthum odoratum</i>	.	.	.	.	1
<i>Rumex acetosa</i>	.	.	.	.	+
<i>Stellaria graminea</i>	.	.	.	.	+
<i>Heracleum sphondylium</i>	.	.	.	.	+
Planten van vochtige graslanden en strooiselruigten (Molinietalia, Lythro-Filipenduletalia)					
<i>Deschampsia cespitosa</i>	+	.	.	.	.
<i>Phragmites australis</i>	.	.	+	.	.
<i>Achillea ptarmica</i>	.	.	1	+	1
<i>Cirsium palustre</i>	.	.	.	+	.
<i>Lysimachia vulgaris</i>	.	.	.	1	2a
<i>Lotus pedunculatus</i>	.	.	.	.	2a
<i>Galeopsis bifida</i>	.	.	.	.	2a
<i>Juncus acutiflorus</i>	.	.	.	.	1
Houtgewassen (juv.) in kruidlaag					
<i>Quercus robur</i>	r	+	1	.	.
<i>Fraxinus excelsior</i>	+	.	.	.	r

Vervolg tabel 1

Nummer opname	1	2	3	4	5
Locatie	Be	Bo	Bo	S	S
Kaartblad	34	28	28	35	35
Atlasblok	16	35	35	11	11
Kilometerblok	55	44	44	21	21
Oppervlak proefvlak (m ²)	14	12	12	10	6
Expositie	W	W	O	Z	N/Z
Inclimatie (graden)	2	5	2	50	var.
Bedekking boomlaag (%)	90	60	40	60	-
Bedekking kruidlaag (%)	50	75	70	80	95
Bedekking strooisellaag (%)	80	60	80	0	0
Aantal soorten	19	12	16	18	28
Bramen					
Rubus sectie Rubus	r	.	.	.	.
Rubus gratus	.	.	2a	.	.
Rubus plicatus	.	.	.	3	.
Rubus sectie Corylifolii	.	+	1	.	.
Rubus contractipes	.	.	+	.	+
Boomlaag					
Quercus robur	3	4	3	.	.
Fagus sylvatica	4	.	.	.	.
Alnus glutinosa	.	.	.	4	.

Addenda: in minimale hoeveelheid (r) werden aangetroffen in de kruidlaag van opname 1: juveniele exemplaren van *Corylus avellana*, *Ilex aquifolium* en *Prunus serotina*; in opname 5 *Achillea millefolium*, *Juncus conglomeratus*, *Lycopus europaeus* en *Ranunculus acris*.

De opnamen van de andere twee locaties kunnen wel tot het *Hieracio-Holcetum mollis* worden gerekend. In alle vier opnamen (2-5) spelen grassen een hoofdrol, met name *Agrostis capillaris* en *Festuca rubra*, terwijl ook *Dactylis glomerata* en *Holcus mollis* steeds aanwezig zijn. Opnamen 2 en 3 met *Hieracium subrectum* zijn gemaakt in de vrijwel vlakke delen van de bermen van de Bolkshoekweg, een Zomereikenlaan ten oosten van Almelo, en wel aan weerszijden van de weg. Als profiel noteerden we aan de westzijde (opname 2): 5-8 cm humeus zand, daaronder licht zand met veel ijzeroer; aan de oostzijde (opname 3): 10 cm humeus zand, daaronder 25 cm gelig zand, daaronder weer humeus zand. Blijkbaar is (bij het uitdiepen van de belendende sloot?) vers zand op de oostelijke berm gegooid nadat zich al een laag bladhumus had gevormd. Aan geen van beide kanten bleek het zand lemig.

De opnamen van de Stokhorstlaan ten oosten van Enschede lijken deels op de Almelo opnamen, maar het plantensociologisch palet is gevarieerder door de aanwezigheid van een aantal soorten van stikstofrijke zomen (*Galio-Urticetea*) en van vochtige graslanden (*Molinietalia*) en strooiselruigten (*Lythro-Filipenduletalia*). In opname 3 waren uit deze categorieën respectievelijk *Elytrigia repens* en *Achillea ptarmica* genoteerd. Hierbij voegden zich aan de Stokhorstlaan *Equisetum arvense*, *Galeopsis tetrahit*, *Cirsium arvense*, *Urtica dioica* en *Lysimachia vulgaris*. De eerste vier wijzen op een sterkere invloed van bemesting. Het element van vochtig grasland en dito strooiselruigte is het sterkst in opname 5, die onder meer ook *Lotus pedunculatus*, *Juncus acutiflorus* en *Galeopsis bifida* bevat. Deze opname omvat beide

zijden van een berm-sloot en is als enige op een onbeschaduwde plek ver van bomen gemaakt. De *Hieracium* van deze plek werd geïdentificeerd als *H. nemorivagum*; in dit geval zijn naam en groeiplaats niet met elkaar in overeenstemming, want *nemorivagum* betekent zoveel als 'boszwerper'. Opname 4 betreft een houtwal aan de andere kant van dezelfde weg, waar hele en halve houtgewassen juist wél een belangrijke plaats innemen, van boven naar onder: *Alnus glutinosa* als boomlaag, *Rubus plicatus* als 'halfstruiklaag' en *Hedera helix* als bodembedekker. Hier werd verrassend genoeg een andere *Hieracium*-soort aangetroffen dan aan de overkant, namelijk eentje met lange haren op het omwindsel (waarschijnlijk *H. fruticetorum*). Ook aan de Stokhorstlaan bleek het zand niet lemig, op de plek van opname 5 zelfs bepaald rul. In dit opzicht was het gelijk aan de zijde van *De Vegetatie van Nederland*.

LITERATUUR

- Haveman, R., J.H.J. Schaminée & E.J. Weeda**, 2002. Apomicten: het belang van een genuanceerde taxonomie voor plantensociologisch onderzoek en natuurbeheer. *Stratiotes* 25: 3-25.
- Heukels, P.**, 1985. *Hieracium sabaudum* L. In: J. Mennema, A.J. Quené-Boterenbrood & C.L. Plate (red.). Atlas van de Nederlandse Flora 2. Zeldzame en vrij zeldzame planten. Bohn, Scheltema & Holkema, Utrecht: p. 172.
- Stortelder, A.H.F., J.H.J. Schaminée & E.J. Weeda**, 1996. Melampyro-Holcetea mollis. In: J.H.J. Schaminée, A.H.F. Stortelder & E.J. Weeda (red.), De vegetatie van Nederland. Deel 3. Plantengemeenschappen van graslanden, zomen en droge heiden. Opulus Press, Uppsala: pp. 247-262.
- Van der Meijden, R.**, 2005. Heukels' Flora van Nederland. Wolters-Noordhoff, Groningen.
- Van Soest, J.L.**, 1927. Het geslacht *Hieracium* in Nederland II. *Nederlandsch Kruidkundig Archief* 1926: 163-215.
- Van Soest, J.L.**, 1929. Het geslacht *Hieracium* in Nederland IV. *Nederlandsch Kruidkundig Archief* 1929: 103-141.
- Weeda, E.J., J.H.J. Schaminée & L. van Duuren**, 2002. Atlas van plantengemeenschappen van Nederland, deel 2. Graslanden, zomen en droge heiden. KNNV Uitgeverij, Utrecht.
- Zahn, H.** 1938. *Hieracium*. In: P. Ascherson & P. Graebner, Synopsis der Mitteleuropäischen Flora, 12. Band, 3. Abteilung. Verslag von Gebrüder Borntraeger, Berlin.